

- vallen en natuurlijke gethemissen, aerdighe listen en vonden, bevallijkste quinkslagen en strecken doorgaens met deftige lessen en regelen, konsting in 't licht gebracht door een ervaren liefhebber van wellevendheit (Amsterdam: Jan Bouman, 1675; 1ste dr. 1662), p. 209 e.v. Vert. van Cortegiano (1528).
38. Giovanni Dellacasa, *Galateus of welgemamierdheid* (Amsterdam, 1715), p. 68 e.v. Vert. van Galateo (1558).
39. [Nicolas Faret], *Den eerlyken jongeling, of de edele konst, van zig by groote en kleine te doen eeren, geagt en bemint te maken*, vert. S. van Hoogstraten (Amsterdam: Gerrit Bos, 1738), p. 90-93: 'Van quinkslagen'. De eerste druk verscheen in 1657, het Franse origineel in 1630; zie Peter Gerardus Bernardus Thisen, *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw. Sociaal-economische en sociaal-culturele achtergronden van geleerden in de Republiek* (Amsterdam/Maarssen: APA-Holland U.P., 1994), p. 159-160.
40. *Nieuwe verhandeling van de hoofdsche wellevendheit en loffelijke welgemamierdheit* (Amsterdam, 1675), een eerste editie verscheen in 1672, herdrukken verschenen in 1677, 1733, 1737, 1742, 1768. Vert. van A. de Courtin, *Nouveau traité de la civilité qui se pratique en France parmi les honnestes gens* (Paris, 1671). Andere in Nederland verschenen verhandelingen uit de achttiende eeuw blijven de nadruk leggen op het gematigd lachen met afkeuring van het 'spotachtig, verachtelijk lachen'. Noël Chomel en J.A. de Chalmot, *Algemeen huishoudelijk, natuur-, zedekundig en konstwoordenboek* III (Leiden/Leeuwarden: Joh. le Maire/J.A. de Chalmot, 1778), p. 1713-1715.
41. C. v[an] I[aar], *Het groot ceremonie-boeck der beschaafde zeeden, wellevendheit, ceremonieel, en welvoegende hofflykheden onderwyzende hoe ieder een [...] zich behoorden te gedraagen, om zich zelve in deeze wereld, bemind en gelukkig te maaken* (Amsterdam, [1735]), p. 191. Een tweede druk verscheen in 1755.
42. Jacob Cats, *Al de werken* (Schiedam: H.A.M. Roelants, [ca. 1870]), p. 1.
43. S[amuel] A[impzing], *Spiegel ofte toneel der ijdelheyt ende ongebondenheyt onser eenwen* ([Amsterdam]: J.C. Visser, 1633), nr. 15.
44. Constantijn Huygens, *De gedichten*, ed. J.A. Worp, 9 dln. (Groningen, 1892-1899).
45. *De mengelpoëzy van Katharine Lescaulje*, 2 dln. (Amsterdam: Erfgenamen van J. Lescaulje en D. Rank), p. 170.
46. *Redeneering over de bestiering van de tong*, vert. W. Koolenkamp (Utrecht: Willem van de Water, 1714), p. 145-171: hfst. vii 'Van spot-, schimp- en uytlachinge', p. 159. Het werk was vertaald uit het Engels, maar de constatering dat er een nieuwe manier van doen was gekomen, was kennelijk ook op Nederland toe-pasbaar.
47. Dagboek van Isaac Pool, uitgave in voorbereiding door Jeroen Salman e.a. in de reeks Egodocumenten van Uitgeverij Verloren (Hilversum).

28. Herman Roodenburg, 'De notaris en de erehandel. Beledigingen voor het Amsterdamse notariaat, 1700-1710', *Volkskundig Bulletin* 18 (1992), p. 367-388.
29. Peter Burke, *The Courtier. The European Reception of Castiglione's 'Cortegiano'* (Cambridge: Polity Press, 1995). E.J. Verzaal, 'De overdracht van de etiquette in humanistische schoolboekjes aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek', in: *Opstellen over de Koninklijke Bibliotheek en andere studies* (Hilversum: Verloren, 1988), p. 298-311.
30. Elizabeth C. Goldsmith, "Exclusive Conversations". *The Art of Interaction in Seventeenth-Century France* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1988), p. 17-40; Voor Engeland: Manfred Tschupper, *Lachen und Komik in England vom spaeten Mittelalter bis zur Elisabethanischen Zeit. Studien zu Conduct Books, Mystery Plays und Jestbooks* (Bamberg, 1969) diss.; Jacqueline de Man, 'De etiquette van het schertsen. Opvattingen over de lach in Nederlandse etiquetteboeken en spectators uit de achttende eeuw', *De Achttende Eeuw* 25 (1993), p. 93-136. Vgl. Pieter Spiereburg, *Elites and Etiquette. Mentality and Social Structure in the Early Modern Northern Netherlands* (Rotterdam: Erasmus Universiteit, 1981).
31. Marcus Fabius Quintilianus, *Van het lachen*. Uyt M. Fabius Quintilianus van de spreekkunstelijke onderwijsing. Dienende om bequaemlyk quinkslagen uyt te vinden, en wel te passe te konnen schertsen, jokken, en boerten. Uyt het Latijn in het Nederlants vertaelt door Willem Schaep (Leyden: Daniel van Gaesbeeck, 1677).
32. Paul Schulten, 'Ancient humour', te verschijnen in een Festschrift voor prof.dr. H.W. Pleket.
33. Stephano Guazzo, *Van den heuschen burgerlijcken onnemingh, een seer sin-rijcke, heijfjikke ende nuttighe I[samensprekinghe]* (Alkmaar: s.n., 1603), p. 117, 138-139. Vert. van *Civil conversazione* (1574).
34. G. Boot, *Eene burgherlijke onderrechtighe* (Amsterdam: Jan Ev. Cloppenburg, 1623), p. 214-215. Over Boot: Wilbert van Vree, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1994).
35. François de Caillieres, *Kunst der verkering met de waereldt en nodige leerregels om zich daar wel in te gedraagen*, vertaald en 'met bijvoegungen verrijkt' door P. le Clercq (Amsterdam: Steenhouwer en Uytwerf, 1718), p. 22-28.
36. *Het boeckje van Erasmus aengaende de beleeftheid der kinderlijcke zeden* (Amsterdam: Servaas Wittelingh, 1678). Het Latijnse origineel dateert van 1530. Eerdere Nederlandse editie: *Goede manierlijcke zeden* (Antwerpen: Steven Mierdemaans, 1546).
37. B. Castiglione, *Den volmaekten hoveling, of schat van wetenschap, noodigh tot wellevendheit door het pit en mergh der edelste geschiedemissen, wonderlijcke toe-*

48. J. Visser, ed., *Dagboeken van Willem Frederik stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654* (Den Haag: Nederlands Historisch Genootschap, 1995), p. 446.
49. Universiteitsbibliotheek (UB) Amsterdam, Reveil Archief, Dagboek Willem de Clercq.
50. Gerjjan van Dijk, *Het geloof der vaders. De denkwereld van de bevindelijk gereformeerden* (Nijmegen: SUN, 1996), p. 143.
51. *Quod Novum* 30 (1996), nr. 14, p. 1.
- ii Humor in woord en beeld**
1. B. van Selm, "Almanacken, lieties, en somwijl wat wonder, wat nieuw." Volkslectuur in de Noordelijke Nederlanden (1480-1800): een onbekende grootheid', *Leidschrift* 5 (1989), p. 33-69. Vgl. B. van Selm, *Een menigtre treffelijke Boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw* (Utrecht: HBS, 1987). S. Groenewald, 'The Mecca of Authors? States Assemblies and Censorship in the Seventeenth-Century Dutch Republic', in: A.C. Duke en C.A. Tamse, ed., *Too Mighty to be Free. Censorship and the Press in Britain and the Netherlands* (Zutphen: Walburg Pers, 1987), p. 63-87.
2. Van Houten, *Biegt boecxken*, p. 70.
3. Paul Dijkstra, 'De cost en de baet. Uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600', *Holland* 26 (1994), p. 217-234. Vgl. Christiane Berkvens-Stevelinck e.a., ed., *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade. Papers presented at the International Colloquium held at Wassenaar, 5-7 July 1990* (Leiden: E.J. Brill, 1992). Arianne Baggerman, *Een drukkend gewicht. Leven en werk van de zeventiende-eeuwse veelschrijver Simon de Vries* (Amsterdam/Atlanta Ga.: Rodopi, 1993).
4. Cornelis D. van Strien, *British Travellers in Holland during the Stuart Period* (Amsterdam, 1989), p. 203; het betreft de Engelsman Leake in 1698. Het toonstuk was *Tamarian* van J. Serwouters (Amsterdam, 1657).
5. Karel Porteman, 'Het embleem als "genus locosum"'. Theorie en praktijk bij Cats en Roemer', *De Zeventiende Eeuw* 11 (1995), p. 184-197.
6. Louis Peter Grijp, 'Spotliederen in de Gouden Eeuw', *Volkskundig Bulletin* 18 (1992) nr.3 (themanummer 'Schumpen en schelden'), p. 340-367; Rudolf Dekker, "'Schijnheilig atheïst". Bernard Mandeville als pamfletist tijdens het Costermanoproer in Rotterdam in 1690', *Holland* 26 (1994), p. 1-18. Over Pasquino: Peter Burke, *Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication* (Cambridge: Cambridge U.P., 1987).
7. Mark Meadow, 'Volkscultuur of humanistencultuur?', *Volkskundig Bulletin* 19 (1993), p. 208-241.
8. Elfriede Moser-Rath, *'Lustige Gesellschaft'. Kultur und sozialgeschichtliche Interpretationen von Schwank und Witz des 17. und 18. Jahrhunderts* (Stuttgart: J.B. Metzler, 1984), p. 263; Jelle Koopmans en Paul Verhuyck, *Een kijk op anekdotencollecties in de zeventiende eeuw. Jan Zoet, Het Leven en Bedrijf van Clément Marot* (Amsterdam/Atlanta Ga.: Rodopi, 1991), p. 22 e.v.
9. Over Uilenspiegel: oudst overgeleverde Duitse druk Straatsburg, 1515, oudste Nederlandse druk ca. 1519 te Antwerpen bij Michiel van Hoochstraten. L. Debaene en P. Heyns, ed., *Het volksboek van Uilenspiegel* (Antwerpen: De Nederlandse Boekhandel, 1948). Over de pastoor van Kalenberg: Hinke van Kampen en Herman Pleij, ed., *De pastoor van Kalenberg. Een laat-middeleeuwse anekdotenverzameling* (Muidenberg: Dick Coutinho, 1981). Eerste Duitse druk rond 1470; eerste Nederlandse bewerking voor 1530 bij Jan ten Doesborch te Antwerpen, de oudst bewaarde Nederlandse editie dateert van 1613.
10. *Een nyeuwe clucht boeck*, ed. Herman Pleij e.a. (Muidenberg: Coutinho, 1983), p. 16.
11. Voor Italië: Peter Burke, 'Frontiers of the Comic in Early Modern Italy, c. 1350-1750', in: Jan Bremmer en Herman Roodenburg, *A Cultural History of Humour. From Antiquity to the Present Day* (Oxford: Polity, 1997), p. 61-76.
12. Herman Pleij, *Het gilde van de blauwe schuit. Literatuur, volksfeest en burger-moraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam: Meulenhoff, 1979; herdrt. 1983); Idem, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stads cultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam: Meulenhoff, 1988). Zie ook: Paul Vandenberg, *Over wilden en narren, boeren en bedelaars. Beeld van de Andere, ver-toog over het Zelf* [catalogus Museum van Schone Kunsten, Antwerpen, 1987] (Antwerpen, 1987).
13. Etienne Tabourot des Accords, *Les apophthégmes ou contes facétieux du Sieur Goulard* (Parijs, 1614; 1ste dr. 1570).
14. René van Stipriaan, *Leugens en vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance* (Amsterdam: Amsterdam U.P., 1996); Boccaccio in Nederland. *Tentoonstelling van handschriften en gedrukte werken uit het bezit van Nederlandse bibliotheken...* (Leiden, 1975).
15. *Het boertig leven en schandelijke doodt van Mr. Huygh Peters* (Dordrecht: A. Andriesz, 1661). Van het Engelse boek zullen er wel eerdere edities zijn geweest; de vertaling is aanwezig in de UB Leiden. Cornelis Willem Schoneveld, *Inter-traffic of the Mind. Studies in Seventeenth-Century Anglo-Dutch Translation with a Checklist of Books Translated from English into Dutch, 1600-1700* (Leiden: E.J. Brill, 1983).
16. Tineke ter Meer, 'Huygens en Harrington. Over de bron van een serie sneldichten', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 106 (1990), p. 142-166. Idem, *Snel en dicht. Een studie over de epigrammen van Constantijn Huygens* (Amsterdam: Rodopi, 1991).

17. Antonio degli Beccadelli, *Speculum boni principis, sive vita Alphonsi regis Aragoniae* (Amsterdam: Elzevier, 1646).
18. D. Erasmus, *Gedenckweerdige spreuken*, vert. L.v.B. (Leeuwarden: H. Rintjes, 1672).
19. *Apophthegmata Graeca, Latina, Italica, Gallica, Hispanica collecta à Gerardo Tunningo Leidenis* (Leiden: ex off Plantuana Raphelengii, 1609). Een ander voorbeeld van een populaire Nederlandse collectie uit diverse bronnen zijn de meer serieuze *Apophthegmata christiana, ofte gederckweerdighe, leersaeme, ende aerdighe spreuken van vele ende verscheydene christelijcke ende christen-gelijcke personen ghesproken* (Amsterdam, 1616) van Willem Baudartius.
20. [Francis Bacon], *Apophthegms, New and Old* (Londen, 1625), herdtr. Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum, 1972.
21. Julius Wilhelm Zingref, *Der Teutschen scharfsinnige kluge Spruch* (Straatsburg, 1626); Julius Wilhelm Zingreven en Johannes Leonard Weidner, *Duytsche Apophthegmata of kloeck-uyt gesprokene wysheydt bestaende in sun-, pit-, pant- en spot-redenen* (Amsterdam: Joh. van Ravesteyn, 1669).
22. Heinz Grothe, *Anekdoten* (Stuttgart: J.B. Metzlerschen Verlagsbuchhandlung, 1984) (1ste dr. 1971); Rainer Schöweling, *Die Anekdoten im England des 18. Jahrhunderts* (Göttingen, 1966) (diss.); Rudolf Schäfer, *Die Anekdoten. Theorie. Analyse. Didaktik* (München: Oldenburg, 1982); E. Puntisch, *Witze, Fabeln, Anekdoten. Handbuch* (München, 1968); Theodor Verweyen, *Apophthegma und Scherzrede. Die Geschichte einer einfachen Gattungsform und ihrer Entfaltung im 17. Jahrhundert* (Bad Homburg, 1970).
23. *Scaligeriana, sive excerpta ex ore Jos. Scaligeri* (2de dr., Leiden, 1668); *Scaligeriana, Thuaniana, Perroniana, Pithoecana, et Colomesiana: ou remarques historiques, critiques, morales, et litteraires de Jos. Scaliger, J. Aug. de Thou, Le cardinal du Perron, Fr. Pithou, et P. Colomes* (Amsterdam, 1740).
24. Als (niet-humoristisch) voorbeeld kan de drukgeschiedenis van de Nederlandse vertaling van het *Wonderlijke schadt-Boeck* van de Fransman Pierre Boistuaud dienen, een verzameling wetenswaardigheden. In de editie die in 1592 in Dordrecht verscheen, werden de katholiek getinte verhalen uit de oorspronkelijke Franse uitgave weggelaten. Zie *Muller/De Vries/Scheepers. Populaire prozaschrijvers der xviiie en xviiiie eeuw* (Utrecht: HBS, 1981), no. 372-374. Over de ontwikkeling in het Zuiden: Johan Verberckmoes, *Scheriszen, schimpen en schateren. Het komische in de cultuur van de Spaanse Nederlanden (16de-17de eeuw)* (diss. K.U. Leuven, te verschijnen bij sun, Nijmegen).
25. *Das Kurtzweilige Leben von Clement Marott* (s.l.: s.n., 1660), herdtr. 1663, 1667. Moser-Rath, 'Lustige Gesellschaft', p. 469.
26. *Der Geist von Jan Tamboer* (München: Lucam Straub, 1677). Moser-Rath, 'Lustige Gesellschaft', p. 467.
27. Moser-Rath, 'Lustige Gesellschaft', p. 26, 471.
28. Ben Albach, *Langs kermissen en hoven. Ontstaan en kroniek van een Nederlands toneelgezelschap in de 17de eeuw* (Zutphen: Walburg Pers, 1977); Gunilla Dahlberg, 'Die holländischen Komödianten im Schweden des 17. Jahrhunderts', *De Zeventiende Eeuw* 10 (1994), p. 310-330.
29. Wim Meilink, *Doopceel van Jan Claesz. Kroniek van het traditionele poppenspel in Nedeland* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1980), p. 50.
30. Zie bijv. J.H. Böse, 'Had de mensch met één vrou niet connen leven...? Prostitutie in de literatuur van de zeventiende eeuw (Zutphen: Walburg Pers, 1985).
31. *Den koddigen opdisser* (Amsterdam: Jan Claesz. Ten Hoorn, 1672).
32. Jan de Brune de Jonge, *Jok en ernst* (Amsterdam: Jac. Lessaille, 1644).
33. Koopmans en Verhuyck, *Een kijk op anekdotencollecties*, p. 22-25; Norbert Neumann, *Vom Schwank zum Witz. Zum Wandel der Pointe seit dem 16. Jahrhundert* (Frankfurt a.M.: Campus, 1986); E. Strasser, *Schwank* (Stuttgart, 1968).
34. C.G.N. de Vooy, *Middelnedelandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozaliteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen* (Groningen/Den Haag: J.B. Wolters, 1926).
35. Veel thema's zijn te traceren in motief-registers, zoals S. Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature*, 6 dln. (Kopenhagen, 1955-1958); zie voor een toepassing: Moser-Rath, 'Lustige Gesellschaft'.
36. P.P. Schmidt, *Zeventiende-eeuwse kluchtboeken uit de Nederlanden* (Utrecht: Hes, 1986). Aanvullingen op deze bibliografie: 'Grugalet', *De Gasconse klucht-holster* (Amsterdam: Bartholomeus Schouwers, 1651), zie Jelle Koopmans in *Dokumentaal 17* (1988), p. 99-102 en *Den nieuwen cluchtvertelder, bestaende in bevallighe kodderyen, aerdighe voorvallen, vreemde potsen, ende verdichte vonden* (Amsterdam: Michiel de Groot, jaartal onleesbaar, waarschijnlijk ca 1666), aanwezig in de British Library, Londen.
37. Jeroen Salman, 'Populaire leesstof in zeventiende-eeuwse almanakken. "Van sodanige Almanacken, die gevult zijn met ergerlijke bijvoegselen en oncuysse en onstigelijke grillen"', *Literatuur 10* (1993), p. 74-80. Hij bereidt een dissertatie over almanakken voor.
38. Aantallen herdrukken van zeventiende-eeuwse bundels: 1700-1725: 5; 1725-1750: 3; 1750-1775: 3; 1775-1800: 5; na 1800: 2.
39. *De academie voor vrolijke heeren en dames om zig in gezelschappen behaaglijk te maken bestaende in zeer veele vermaaklijke historien en vertellingen, aardige kwinkslagen, koddige en vaare gevallen, ontmoetingen en geestige snakkerijen* (s.l.: s.n., 1806).
40. Lusa Kuitert, 'In den begonne was de schrijver. Maar dan? De beroepsauteur in boekhistorisch onderzoek', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 89-107, p. 90.
41. *De geest van Jan Tamboer*. Het rijmpje komt uit *Zeeusche nachtegael* (1623), ed. P.J. Meertens en P.J. Verkruijse (Middelburg, 1982), p. 133.

60. Franc. Ridderus, *Nuttige tijd korter voor reysende en andere lieden* (Rotterdam: Arnout Leers, 1665).
61. Roos, *Amsterdamschen Diogenes*, voorreden.
62. Gemeentearchief (GA) Den Haag, hss. coll.
63. Samuel van Hulest, *David's psalmen en harpzangen* (Amsterdam: Jan Bouman, 1682).
64. Editie in voorbereiding door M. van Driel e.a.
65. Rijksarchief (RA) Friesland Familiearchief Eysinga-Vegein van Claerbergen 485.
66. In 1869 gaf D. Veegens een beknopte beschrijving van het manuscript, kort voor het geveild zou worden om daarna niet meer op te duiken. Volgens Veegens stond er veel in dat 'meer koddig dan kies' was, 'Aantekeningen van Constantijn Huygens jr.'. *De Nederlandsche Spectator*, 10 april 1869.
67. Een groot handschrift van Six, 'Pandora', bevat een afdeling 'kluchten'. Het handschrift bevond zich in 1935 in particulier bezit. Zie: H.F. Wijnman, 'Mr. Bartholomeus Abba', p. 78.
68. Hans Bontemantel, *De regering van Amsterdam 500 m 't civiel als crimineel en militaire (1653-1672)*, ed. G.W. Kernkamp ('s-Gravenhage, 1897), p. LXXXIX, 469-496.
69. Over roddel in het verleden: Edith B. Gelles, 'Gossip: An Eighteenth-Century Case', *Journal of Social History* 22 (1989), p. 667-683, waar ook de antropologische discussie over het onderwerp wordt besproken.
70. RA Drenthe, Huisarchief Westerwolde inv. nr. 5 (190 blz.).
71. GA Maastricht, Handschrift 167 'Colette, De leedige uren ofte den vermaekelijken v...', bestaende in aerdige dichtten, vertelselen, bedrijvselen, raadsele etc.' (1001 blz. met 2434 vertellingen).
72. Lotte Hellinga, 'The Codex in the Fifteenth Century: Manuscript and Print', in: Nicolas Barker, ed., *A Potencie of Life. Books in Society* (Londen: British Library, 1993), p. 63-89, p. 76.
73. Voor Engeland: Harold Love, *Scribal Publication in Seventeenth-Century England* (Oxford: Clarendon, 1994).
74. J.A. Worp, *Geschiedenis van het drama en tooneel in Nederland*, 2 dln. (Rotterdam: Langereveld, 1903-1907, II, p. 31-34; E.F. Kossmann, *Nieuwe bijdragen tot de geschiedenis van het Nederlandsche toneel in de 17e en 18e eeuw* ('s-Gravenhage, 1915), p. 95.
75. Meilink, *Doopceel van Jan Claeszen*, p. 31-47.
76. R.L. Erenstein, 'De invloed van de commedia dell'arte in Nederland tot 1800', *Scenarium* 5 (1981), p. 91-107. Zie ook: R.L. Erenstein, *Geschiedenis van de Commedia dell'Arte* (Amsterdam: International Theatre Bookshop, 1985).
77. Grobianus figureert in: P. Baardt, *Deugdenspooor in de on-deughden des wereltes* affgebeeldt (Leeuwarden: Steffen Geerts, 1645).

42. Jeremias de Decker, 'Lof der geldzucht', in: *Alle de Rym-oeffeningen* (Amsterdam: Hendrik Bosch enz., 1726), p. 129.
43. De vermelding luidt 'Groote Clucht-boecken'. Het is onduidelijk of het groot slaat op de titel van het boek of op de afmetingen en omvang. B. van Zelm, *Een menighe treffelijke Boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw* (Utrecht: HES, 1987), p. 232. Lezing Garrelt Verhoeven, Haarlem, mei 1997, zie zijn te verschijnen dissertatie.
44. Gerardt Boot, *Vermaeckelijcke uren* (Amsterdam: Broer Jansz., 1644).
45. *Den vaeck-verdryver*, p. 97.
46. *Den vaeck-verdryver*, p. 126 e.v.
47. I. Burghoorn, *Klucht-hoofdige snorre-pijpen, quacken en quunck-slagen* (z.p., z.), opdracht vers.
48. *Bellerophon of lust tot wijsheid* (Amsterdam: Dirck Pietersz., 1638) no. 382.
49. *Den pelgrim van dese wereldt*, (Brussel: Jan de Greeck, 1690), no. 409.
50. *Journal van Constantijn Huygens en zoon*, 2 dln. (Utrecht: Kemink en zoon, 1876-1877), II, p. 379, aant. d.d. 7 juli 1694. Het betreft waarschijnlijk: [Vanel], *Galanteries des rois de France. Depuis le commencement de la monarchie* (Bruxelles: s.n., 1694).
51. Jan de Brune de Jonge, *Weisteen der vernuften*, ed. Paula Koning (Amsterdam: Querdo, 1990). Hij gebruikt o.m. Castiglione, p. 10.
52. *Het aantekeningenboek van Dirck Jansz. (1578-1696)*, ed. P. Gerbenzon m.m.v. J.A. Faber, K. Fokkema en A. Vellema (Hilversum: Verloren, 1994).
53. *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800*, ed. B. van Selin en J.A. Gruys (microfiche, Leiden: IDC, 1990-...).
54. Isabella de Moerloose, *Vrede Tractaet, Gegeven van den Hemel door Vrouwen Zaet* (Amsterdam, 1695), gecit. in: H. Roodenburg, 'Sex, opvoeding en volksgeloof in de zeventiende eeuw. De autobiografie van Isabella de Moerloose', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (1983), p. 311-342.
55. M. van Vaeck, *Tafereel*, III, p. 717.
56. IJsbrand van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie op het einde der achttiende eeuw* (Amsterdam: Johannes Allart, 1791), p. 255.
57. In 1792 kocht de Gelderse edelman Evert Jan Benjamm van Goltstein een Franse *Dictionnaire d'anecdotes*. Rijksarchief (RA) Gelderland, Arnhem, Familiearchief Van Goltstein 56, 1792, cap. 9, 12 mei.
58. E.K. Grootes, 'Het jeugdige publiek van de "nieuwe liedboeken" in het eerste kwart van de zeventiende eeuw', in: W. van den Berg en J. Stouten, ed., *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen* (Groningen, 1987), p. 72-88; L.R. Pol, *Romansbeschoouwing in voorredes. Een onderzoek naar het denken over de roman in Nederland tussen 1600 en 1735* (Utrecht: HES, 1987), p. 52-56.
59. Muller/De Vries/Scheepers, *Catalogus*, no. 370.

78. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* v, kol. 40.
79. A. Fokke, *Proeve van een ironisch comisch woordenboek van verouderde, vernieuwde en nieuw uitgevonden woorden en spreekwijzen in de Nederduitse taal*, 2 dln. (Amsterdam: Gerbrand Roos, 1797-1798), I, p. 71-75.
80. Een algemene beschouwing: Mariët Westermann, 'Comic Modes of Dutch Art, 16th-17th Centuries' en 'Humor, Social and Political Satire in Art, 18th-early 19th Centuries', in: *Dutch Art: An Encyclopedia*, ed. Sheila Muller (New York: Garland, 1996); Paul Vandenbroeck, *Over wilden en narren, boeren en bedelaars; Idem, Hieronymus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur* (Berchem: Epo, 1987); Margaret A. Sullivan, *Bruegel's Peasants. Art and Audience in the Northern Renaissance* (Cambridge: Cambridge U.P., 1995).
81. Ruth Mellinkoff, *Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages*, 2 dln. (Berkeley: Univ. of California Press, 1993), o.a. over narren.
82. Otto Driessen, *Der Ursprung des Harlekin. Ein kulturgeschichtliches Problem* (Berlin: Alexander Duncker, 1904).
83. Vandenbroeck, *Over wilden*, p. 135.
84. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Brussel.
85. Herman Pleij, 'Duiwels in de Middelnederlandse literatuur', in: Gerard Rooij-akkers, Lene Dresen-Coenders en Margreet Geerdes, ed., *Duivelsbeelden. Een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen* (Baarn: Ambo, 1994), p. 89-107, p. 90-93.
86. Karel Braun, *Meesters der schilderkunst. Alle tot nu toe bekende werken van Jan Steen* (Rotterdam: Lekturama, 1980), wellicht blijven bij kritische schifting minder schilderijen op naam van Steen over; H. Perry Chapman e.a., *Jan Steen. Schilder en verteller* (Amsterdam: Rijksmuseum, 1996); S.J. Gudlaugsson, *De komedianten bij Jan Steen en zijn tijdgenooten* (Den Haag: A.A.M. Stols, 1945); Mariët Westermann, *The Amusements of Jan Steen: Comic Painting in the Seventeenth Century* (Zwolle: Waanders, 1997).
87. Het schilderij van Maarten van Heemskerck wordt besproken in: Victoria B. Greep, *Een beeld van het gezin. Functie en betekenis van het vroegmoderne gezinsportret in de Nederlanden* (Hilversum: Verloren, 1996).
88. Westermann, *Amusements*, nr. 51.
89. *Tot lering en vermaak. Betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw* (Catalogus Rijksmuseum Amsterdam 1976), p. 223.
90. Peter C. Sutton, *A Guide to Dutch Art in America* (Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans, 1986), p. 265.
91. Lucinda Kate Remold, *The Representation of the Beggar as Rogue in Dutch Seventeenth-Century Art* (Ann Arbor: University Microfilms International, 1981); Eddy de Jongh en Ger Luyten, *Spiegel van alledag. Nederlandse genreprenten 1550-1700* (Amsterdam: Rijksmuseum, 1997), p. 276-281; Een dwerg bij

- Jan Miense Molenaer wordt besproken in: Mariët Westermann, *The Art of the Dutch Republic* (London: George Weidenfeld and Nicolson, 1996), p. 73.
92. Van Vaeck, *Tufterel III*, p. 686.
93. Frans Grijzenhout, *Cornelis Troost* (Bloemendaal: Gottmer-Becht, 1993); *Cornelis Troost en het theater. Tonelen van de 18de eeuw* (Catalogus Mauritshuis Den Haag, 1993).
94. Paul Knolle, *Cometique tafereelen. Over 18de-eeuwse Nederlandse spotprenten* (Amsterdam: Amsterdams Historisch Museum, 1983); A. van den Berg, 'Een hervormde hervormd. Verticale tweedeling op spotprenten in de patriottentijd', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen, ed., 1787: *De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam: De Bataafse Leeuw, 1988), p. 193-206.
95. Miriam Milman, *Trompe-l'oeil Painting* (London: Macmillan, 1982), p. 70.

III Aernout van Overbeke en zijn moppen

1. R. van Roosbroeck, *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600)* (Leuven: Davidsfonds, 1968), p. 312; Niek Al en Clé Lesger, "'Twee volken [...] besloten binnen Amstels wallen?' Antwerpse migranten in Amsterdam omstreeks 1590', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 21 (1995), p. 129-144.
2. E. Pelinck, 'Huizen met torens en hun bewoners (Van Overbeke, Van der Nath, Focker)', *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken* 47 (1955), p. 99-102; *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, 6 dln. (Leiden: Afdeling Geschiedenis van de Kunstnijverheid, Rijksuniversiteit Leiden, 1986-1992); Er blijft over het bezat van Van Overbeke onduidelijkheid bestaan. In de duizendste penning werd hij aangeslagen voor 200 000 gulden. In de jaren 1631-1633 zou zijn bezat 90 000 Vlaamse ponden hebben bedragen (ca 540 000 gulden), *GA Amsterdam*, NA 1121, f. 571.
3. William Brereton, *Travels in Holland, the United Provinces, England, Scotland and Ireland 1634-5*, ed. E. Hawkms (Manchester: The Chetham Society, 1844), p. 44-45.
4. De schilder Philip Angel droeg na Matthijs' dood zijn traktaat over de schilderkunst aan diens oudste zoon op, waarin hij hem bedankt diens kunstabinet te hebben mogen bezichtigen. Eric J. Sluiter, *De lof der schilderkunst. Over schilderijen van Gerrit Dou (1613-1675) en een traktaat van Philips Angel uit 1642* (Hilversum: Verloren, 1993), p. 36. Ph. Angel, *Lof der schilderkunst* (Leiden: Willem Christaens, 1642).
5. *De briefwisseling van Constantijn Huygens*, ed. J.A. Worp (3 dln., 's-Gravenhage, 1911), I, p. 179 en 272; *Briefwisseling van Hugo Grotius*, v (1632-1635), ed. B.L. Meulenberg ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1966), p. 196-97; viii (1637), ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1971), p. 643 en 657; F.F. Blok, *Caspar Bar-*

16. Worp, Mr. Aernout van Overbeke, p. 26. Zie ook: *Dagh-register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer te plaetse als over geheel Nederlands-India*, ed. J.A. van der Chijs en F. de Haan (22 dln., Batavia, 1887-1919), dl. 1670-1671, (1898), p. 492, 495, 497; Idem, dl. 1672 (1899), p. 8; *Generale missiven van gouverneurs-generaal en raden aan heren xvii der Verenigde Oostindische Compagnie*, W.Ph. Coolhaas, ed., 7 dln. (Den Haag, 1960-1979), iii (1655-1674), p. 640, 815.
17. ub Leiden, hs. Pap. 15. Brief Aernout van Overbeke aan Gerardt van Papenbrouck.
18. *Dagh-register gehouden int Casteel Batavia*, x, p. 492-497; *Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries*, ed. J.R. Bruijn, F.S. Gaastra en I. Schöffer, 3 dln. (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1987), ii, p. 92-95.
19. H.C. Bredekamp, 'Die grondtransaksies van 1672 tussen die Hollanders en die Skerrelandse Khoikoi', *Kronos* 2 (1980), p. 1-10.
20. Gerard Brandt, *Het leven en bedryf van den heere Michiel de Ruiter* (Amsterdam: Wolfgang [enz.], 1687), p. 721 e.v.; Pieter van Dam, *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie* 1, 2 (s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1929), p. 324.
21. KB 129 D 16 (1), katern. Aanteekening d.d. 16 november 1669.
22. *Geestige en vermaeckelike reys-beschryvinge, van den Heer Aernout van Overbeke, naar Oost-Indiën gevaren ten dienste van de E.E. Heeren Bewinthebberen van de Oost-Indische Compagnie, voor Raet van Justitie, in den jare 1668* (Amsterdam, 1671). Een heruitgave door Arie-Jan Gelderblom verscheint in 1998 in de reeks Egodocumenten van Uitgeverij Verloren in Hilversum.
23. *Isaac Sundermans zijn geschriften* (s.l.: voor den authout, 1712) (2de dr.), noemt Van Overbeke als voorbeeld, zo ook de schrijver van een reiverslag in Gemengelde Purnas-loof, bestaande in verscheidene soort van gedichten (Amsterdam: Willem de Coup, 1693), 'voor-reeden'.
24. *De geestige werken van Aernout van Overbeke, in syn leven advt voor den E. Hooft van Hollant* (Amsterdam: Jan Claesz. ten Hoorn, 1678); *De rym-werken van wijlen den heer en meester Aernout van Overbeke* (Amsterdam: Jan Claesz ten Hoorn, 1678).
25. Gerrit Noordbeek, *Naamrol van veele Nederduytsche boeken* (Amsterdam: Gerrit Noordbeek, 1741), p. 208.
26. *Catalogus der bibliothek van Constantijn Huygens verkocht [...] 1688* (Den Haag, 1903), p. 43 nr. 45; *Bibliotheca [...] Constantini Huygens*, 2 dln. (Leiden, 1701), ii, p. 713 nr. 1318.
27. *Book Sales Catalogues*, ed. Van Selm en Gruys. Bij systematische bestudering van deze bron zullen zeker meer eigenaren te vinden zijn.
28. F. Lequn, *Het personeel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Azië in de achttiende eeuw, meer in het bijzonder in de vestiging Bengalen II* (Leiden: s.n., 1992), p. 569, 574.

1. *Iaetus. From the Correspondence of a Melancholic* (Assen: Van Gorcum, 1976), p. 43-44; *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, ed. H.W. van Thicht (3 dln., Culemborg, 1976-1979), ii, p. 834, 837 en iii, p. 196.
6. KB 71 J 28 'Genealogische aantekeningen betreffende de geslachten Scholiers en Van Overbeke', f.24; GA Leiden, Doopboeken Lutherse Kerk 19 december 1632. De gegevens van J.G. Frederiks, 'Mr. Aernout van Overbeke', *De Navorscher* 28 (1878), p. 238-240 en J.A. Worp, 'Mr. Aernout van Overbeke', *Oud-Holland* 1 (1883), p. 257-267 zijn grotendeels onjuist; Vgl. Johan E. Elias, *De vroeëdschap van Amsterdam* 1578-1795, 2 dln. (Amsterdam: N. Israel, 1963, 2de dr.), ii, p. 916.
7. Over de voogdij: GA Leiden, Notarieel Archief (NA) 122, f. 32, 37 en 46. Vgl. Archief Weeskamer, nr. 3079. Verder: GA Den Haag, NA 498, f. 53; *Briefwisseling van Hugo Grotius*, x (1639), ed. B.L. Meulenbroek (s-Gravenhage: Nijhoff, 1976), p. 592; *Briefwisseling van Hugo Grotius*, xii (1641), ed. Paula P. Witkam (Assen/Groningen: Van Gorcum, 1986), m.n. p. 286 en 397. J.A. Worp, 'Caspar van Baerle (Zijn verder verblijf te Amsterdam (1635-1644)', *Oud-Holland*, 6 (1888), p. 87-102, p. 101-102.
8. *Disputatio juridica mauguralis, de transactionibus* (Leiden, 1655). De disputatie, bestaande uit vijftien stellingen, werd opgedragen aan zijn broers Johannes en Hieronymus. Voor de reis door Duitsland, zie de *Anecdota*, nr. 303; voor Engeland de voorrede in *De geestige werken*.
9. Algemeen Rijksarchief (ARA), Den Haag, Hof van Holland (HH) 5943, aant. d.d. 23 januari 1659. Zie ook 5991, aant. 1665, eed vernieuwd. R. Huijbrecht, S. Scheffers en J. Scheffers-Hofman, *Album advocatorum. De advocaten van het Hof van Holland 1560-1811* (Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1995).
10. Zie het lofdicht in: Jacob Westerbaen, *Gedichten* (Den Haag: s.n., 1657). Van Overbeke vraagt daarin waarom Westerbaen Den Haag verlaat en klaagt: 'k Heb geen vermaeck om zoo alleen te leven.'
11. GA Den Haag, NA 112, f. 143.
12. GA Den Haag, NA 176, f. 250; 176, f. 252; 594, f. 19; 308, f. 80; 114, f. 98; 594, f. 235; 309, f. 487; 250, f. 303; 459, f. 5. GA Amsterdam, NA 2215 (23/7/1663).
13. *Briefwisseling tusschen de gebroeders Van der Goes (1659-1673)* ed. C.J. Gonnet, 2 dln. (Amsterdam: Johannes Müller, 1899), i, p. 188, 231, 252, ii, p. 321. Willem van der Goes, geboren in 1613, studeerde rechten in Leiden, maar ontvluchtte het land na remand in een duel te hebben neergestoken, en vestigde zich in Wenen. De broers Van Overbeke in Den Haag en die in Frankfurt am Main bemiddelden kennelijk bij zakelijke transacties. Contactpersoon in Frankfurt was Jacob de Famars, die eveneens in de *Anecdota* voorkomt.
14. *Verscheide nederduytsche gedichten van Grotius, Hooft, Barlaeus, Huygens, Vondel* (Amsterdam: Lodewijk Spillebout, 1651), andere bijdragen zijn van o.a. Hendrik Bruno, Pieter de Groot, J. Westerbaen.
15. Aernout van Overbeke, *De psalmen Davids* (Amsterdam, 1663).

29. Wolfgang Marguc, *Willem Godschalck van Focquenbroch. Ergänzende Prolegomena* (Leuven: Acco, 1983), p. 180 e.v.
30. *Afrikaanse Thalia of het derde deel van de geurige Zang-godin* (Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1678). Voorreden. Herdr. ed. Jan Helwig (Deventer: Sub Rosa, 1986).
31. S. Huigen, 'Jarige meisjes, "Hottentotten" en het zand van Robbeneiland: Pieter de Neyn aan de Kaap (1672-1674)', *De Zeventiende Eeuw* 7 (1991), p. 145-159.
32. Pieter de Neyn, *Lusthof der huwelijken* (Amsterdam: Willem Lamsvelt, Sander vander Jouwer, W. de Coup, 1730). 'Aan den lezer'.
33. E. van de Wetering, 'De schilder', in: H.M. Beliën e.a., ed., *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam: Bert Bakker, 1995), p. 219-241, p. 238.
34. Thomas Kren, 'Chi non vuol Baccho: Roeland van Laer's Burlesque Paunting about Dutch Artists in Rome', *Simulacra* 11 (1981), p. 65-81. *I Bamboccianti. Niederländische Malerrebellanten im Rom des Barock*, David A. Levine en Ekkehard Mai ed. (Milano: Electra, 1991).
35. David A. Levine, 'Pieter van Laer's "Artist's Tavern": an Ironic Commentary on Art', in: Henning Bock en Thomas W. Gaetgens, ed., *Holländische Genremalerei im 17. Jahrhundert. Symposium Berlin 1984* [= Jahrbuch Preussischer Kulturbesitz, Sonderband 4] (Berlin: Mann, 1987), p. 169-191.
36. Ivan Gaskell, 'Tabacco, Social Deviance and Dutch Art in the Seventeenth Century', in: Bock en Gaetgens, *Holländische Genremalerei*, p. 117-137.
37. De Jongh en Luyten, *Spiegel van alledag*, p. 264-268.
38. Arn. Houbraeken, *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schildersessen* III (Amsterdam: weduwe des autheurs, 1721), p. 7.
39. J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, 7 dln. (Haarlem, 1922-1927), v, p. 32-33.
40. Dianne Hamer en Wim Meulenkamp, *De dolle jonker. Leven en werken van Everard Meyster (ca. 1617-1679)* (Amersfoort: Bekking, 1987), p. 57-58.
41. H.F. Wijnman, 'Mr. Bartholomeus Abba (1641-1684). Uit het leven van een Amsterdamschen bohémien', *Haagsch Maandblad* 24 (1935), II, p. 69-83.
42. M.M. Kleerkooper, *De boekhandel te Amsterdam, voorn. in de 17e eeuw* ('s-Gravenhage, 1916), I, p. 692.
43. Pieter Rixtel, *Mengelrijmen* (Haarlem: Vincent Casteleyn, 1669), p. 31, 108, 109, 111, 113.
44. G. Kalf, *Vondels leven* (Haarlem: z.j.), p. 31.
45. Rudolf Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de gouden eeuw tot de romantiek* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1995), p. 69-73.
46. Jan ten Brink, *Dr. Nicolaas Heinsius jr.* (Rotterdam: Elsevier, 1885).
47. Hendrik Doedijns, *De Haegse Mercurius 9 aug. 1697-1 febr. 1698*, ed. Rietje van Vliet (Leiden: Astrapa, 1996), p. 1.
48. Th.J. Meyer, 'Brieven uit de studentengerker', *Jaarboek voor de Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken* 63 (1971), p. 43-64.
49. M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'De poetica van een libertijnse zelf-voyer', *De Nieuwe Taalgids* 82 (1989), p. 2-15; Idem, 'De geestelijke (?) minnevlammen van Matthijs van der Merwe van Clootwijk', *De Nieuwe Taalgids* 85 (1992), p. 14-25.
50. De Jongh en Luyten, *Spiegel van alledag*, p. 362.
51. T. Goedings, 'De "vrijerijboeken" en "pareljes" van Simon Eikelenberg (1663-1738). Iets over de erotische belangstelling van een 17de-eeuwer', *De Boekenwereld* 2 (1985), p. 46-58 en 80-93.
52. Meyer, 'Studentengerker', p. 47.
53. Jerrold Siegel, *Bohemian Paris. Culture, Politics, and Boundaries of Bourgeois Life, 1830-1930* (Londen: Penguin Books, 1987).
54. 't Oprecht vermeerde 2 d' deel van d'Olipodrigo (Amsterdam: Jakob Vinckel, s.a. [= 1654]), p. 200.
55. Annelies Plokker, *Adriaen Pietersz. van de Venne (1589-1662). De grisailles met spreukbanden* (Leuven/Amersfoort: Acco, 1984), p. 155-156.
56. C. Kruyskamp, 'Het Nederlandse leugendicht', *Volkskunde* 63 (1962/63), p. 97-157.
57. Tineke ter Meer, 'Overbeke en Huygens', *De Nieuwe Taalgids* 86 (1993), p. 351-360; Adriaan Steyn, *De puntige poët in de wapenen of de stapel. nieuwe punt-dichten* (Rotterdam: Isaac van Lochum, 1669), p. 41 (mop 7), 47 (10), 125 (121), blad A7v en 91 (239, 610), 75 (283), 106 (373), 180 (399), 152 (426), 159 (453), 99 (482), 92 (511), 82 (550).
58. Gerard Nijsten, *Het hof van Gehe: cultuur ten tijde van de hertog* (Kampen: Kok Agora, 1992), p. 245, 256-7. Vgl. A.C. Zijderveld, *Over narren en hun gespiegelde werkelijkheid* (Deventer: Van Loghum Slaterus, 1985).
59. P.J.J. van Thiel, 'Frans Hals' portret van de Leidse rederijkersnar Pieter Cornelisz. van der Morsch alias Piero (1543-1629)', *Oud Holland* 76 (1961), p. 153-172.
60. Klaas Nar is goed onderzocht: Heinz-Günter Schmitz, *Wolfgang Büttners Volksbuch von Claus Narr. Mit einem Beitrag zur Sprache der Eisleber Erstatungsabbe von 1572* (Hildesheim: Olms, 1990).
61. A. Wesselsku, *Die Begebenheiten der beiden Gonella* (Weimar, 1920).
62. Simon Goulart, *Cabinet der historien bestaende in veel vreemde, notabele en uytstekende geschiedenissen [...] zijnde seer vermakelick en profijtelick te lesen [...]*. *Uyt het Frans vertaelt* (Amsterdam: Jacob Venkel, 1664).
63. Zie o.m. G.J. Bollenbeck, *Till Eulenspiegel. Der dauerhafte Schwankheld. Zum Verhältnis von Produktions- und Rezeptionsgeschichte* (Stuttgart, 1985).

64. Bijvoorbeeld: Gringalet, *De Gasconse kluchtrolster* (Amsterdam: Bartholomeus Schouwers, 1651). Gringalet is in het Frans een standaardaanduiding voor toneelspeler en wordt hier gebruikt als fictieve auteursnaam. Over de figuur van Hansworst: Helmut G. Asper, *Hanswurst. Studien zum Lustspielmacher auf der Berufsschauspielerbühne in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert* (Emsdetten: Lechte, 1980).
65. Hierover is veel geschreven; zie o.m.: William J. Hynes and William G. Doty, ed., *Mythical Trickster Figures: Contours, Contexts, and Criticisms* (Tuscaloosa: Alabama U.P., 1993). Over historische trickster-figuren: Malcolm Jones, 'Marcolf the Trickster in Late Mediaeval Art and Literature or: the Mystery of the Bum in the Oven', in: Gillian Bennett, ed., *Spoken in Jest* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991), p. 139-175; Donald A. Beecher, 'Intriguers and Tricksters: Manifestations of an Archetype in the Comedy of the Renaissance', *Revue de Littérature Comparée* (1987), p. 5-31.
66. B.C. Bowen, 'Roman Jokes and the Renaissance Prince', *Illinois Classical Studies* 9 (1964), p. 137-148.
67. P. de Neyn, *Vrolyke uren, bestaande uit verscheidne soorten van mengeldigten* (Amsterdam: Jan Bouman, 1681).
68. Opgenomen in: [Hieronymus Sweets], *Koddige en ernstige opschriften op luyffens, wagens, glazen, uithangborden en andere tafereelen* (2 dln., Amsterdam: Jeroen Jeroense, 1698), 1, p. 62. De vraag is of dit grafschrift onderdeel van Van Overbeke's hand is, want het komt niet voor in zijn *Rijm-werken*. De *Koddige opschriften* was zeer populair en werd gedrukt in 1682, 1683, 1684, 1690, 1698, 1709, 1718 en 1731.
69. kb hs 131 f 22: 'Reisbeschrijving van Aernout van Overbeke', brief d.d. 5 december 1669, gericht aan 'Juffrouwen Clara Vlooswyck, Eva Hasselaer, Tromp of Brasser in Amsterdam of Den Hage'. Een uitgave door Marijke Barend-van Haeften zal in 1998 verschijnen in de reeks Egodocumenten van Uitgeverij Verloren te Hilversum.
70. B.C. Slingers, 'De leden van Democriet', in: Bert Slingers, ed., *De verborgene wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem 1789-1869* (Haarlem: Schuyt & Co., 1995), p. 134-154, p. 152. De leden van het genootschap Democriet droegen veelal bijnamen, die verwezen naar oudere komische dichters. Een lid veranderde in 1793 zijn bijnaam Rusing omdat de-ze 'sodomiet' zou zijn geweest.
71. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, 11, p. 723.
72. Zij werd op 6 juni 1650 gedoopt in de Grote Kerk in Den Haag als dochter van Samuel Hulst(t) en Sara Maria Le Maire. Zie de betreffende doopboeken in het GA Den Haag. Met dank aan Sv.E. Veldhuijzen.
73. Samuel van Hulst, *David's psalmen en harpzangen* (Amsterdam: Jan Bouman, 1682).
74. *De doorluchtige comedianten met de hollollige Ragottin. Uyt het Frans van de Heer Scarron vertaelt door L.S.* (Dordrecht: Abraham Andriesz., 1662).
75. Pieter van der Burg, *Carneuse beschrijving van de gelegentheid, zeden, godsdienst, en ommevang, van verscheidnen Oost-Indische gewesten* (1677), geciteerd in: Marijke Barend-van Haeften, *Oost-Indië gespiegeld. Nicolaas de Graaff een schrijvend chirurgijn in dienst van de voc* (Zutphen: Walburg Pers, 1992), p. 97.
76. Interview D. Oppedijk, *de Volkskrant*, 10 september 1996.
77. H.F. Lippincott, ed., 'Merry Passages and Jeasts' *A Manuscript Jestbook of Sir Nicholas Le Strange* (1603-1655) (Salzburg: Institut für englische Sprache und Literatur, Universität Salzburg, 1974).
78. Luuc Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam: Bert Bakker, 1997).
79. Georg Penon, *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (2 dln., Groningen, 1880-1884), 11, p. 106.
80. Constantijn Huygens, *De gedichten. Naar zijn handschrift uitgegeven*, ed. J.A. Worp (9 dln., Groningen, 1892-1899), VIII, p. 103. De tekst is gedateerd op 23 december. Voor de opdracht aan Huygens, zie *Rijm-werken*, p. 89.
81. Hendrik Bruno, *Poëmata of mengel-moes van verscheidne gedichten op allerhande voorvallende saecken* (2 dln., Leiden, 1666), 1, p. 92. Ook Bruno vertaalde de psalmen: *David's psalmen* (Amsterdam: C. de Leeuw, 1656).
82. UB Amsterdam, coll. hss., V J 40, fols. 100 en 179.
83. Van Overbeke, *Rijm-werken*, p. 190-96.
84. Paul Knevel, 'Writing for the State. Clerks, Bureaucracy and Administrative Culture in the Dutch Republic' (ongepubliceerd paper, 1996).
85. Huygens, *Korenboemen* (1672), p. 202.
86. Jacob de Hemm, *De dwaalende liefde* (Amsterdam, 1682).
87. Jacob de Hemm, *De zurrijke gedachten toegepast op de vijf sinnen van 's menschen verstand* (Amsterdam: Jan Claassen ten Hoorn, 1681), p. 74, 178.

IV Tegenstelling en omkering

1. B.H.D. Hermesdorf, *Licht en schaduw in de advocatuur der Lage Landen* (Leiden: E.J. Brill, 1951) analyseert de voorschriften en regels; Willem Theodorus Maria Frijhooff, *La société néerlandaise et ses gradués 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels* (Amsterdam: Holland U.P., 1981), p. 246-264, analyseert onder meer hun sociale herkomst.
2. Christoph. Leutbreyer, *Guide brecht-konste om op den tijdt van min als twee uren sich te bereyden tot een generale brechte van heel zijn leven* (Brussel: Jan Mommaert, 1647).
3. Johan de Brunc, *Banket-werk* (Amsterdam: Jan van Duisbergh, 1658), p. 8, vgl.

- p. 397, 412. Vgl. Van Vaeck, *Tafereel*, III, p. 709.
4. Natalie Zemon Davis, *Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth Century France* (Cambridge: Polity Press, 1987), p. 17-18.
 5. Carolus Ferd. Hommelius, *De jure arlequinizante* (Byruthi: apud Ioh. Andr. Lübekum, 1761).
 6. J.N.D.P.[= De Parival], *Historiae facetae et moralles* (Leiden: Salomon Vaguenaer, 1663).
 7. W.F.H. Oldewelt, 'Een beroepsstelling uit den jare 1688', in: Idem, *Amsterdam-sche archiefvondsten* (Amsterdam: J.H. de Bussy, 1942), p. 172-176, p. 176. De telling is gebaseerd op het Herenboekje van dat jaar.
 8. Bacon, *Apophthegmes*, p. 91-92.
 9. Matthias Abele, *Metamorphosis telae judicariae; das ist, seltzame Gerichtshändel und darauf erfolgte Bescheid und End-Urteil* (Nürnberg, 1654), p. 14-19.
 10. *Het rechtsboek van den Briel beschreven in vijf tractaten door Jan Matthijsen*, ed. J.A. Fruun en M.S. Pols (Den Haag: Nijhoff, 1880), p. 212.
 11. A. Pitlo, *De lach in het recht* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1963).
 12. Abele, *Metamorphosis*, p. 19 e.v.
 13. Vgl. *Juristisches Vade Mecum für lustige Leute, enthaltend einer Sammlung juristische Scherze, witziger Einfälle und sonderbarer Gesetze, Gewohnheiten und Rechtshändel aus den besten Schriftstellern zusammengetragen* (Frankfurt/Leipzig, 1789), p. 148-149. De mop van de leidekker, maar dan verteld over een timmerman, is ook te vinden in een achttiende-eeuws handschrift, G.A. Maastricht, hs. 169 no. 3.
 14. Esther Cohen, *The Crossroads of Justice. Law and Culture in Late Medieval France* (Leiden: E.J. Brill, 1993), p. 100-134; over de weinige processen in Nederland: O. Moorman van Kappen, 'Dierenprocessen of niet? Een korte beschouwing naar aanleiding van een stooise koe te Elst in 1656', in: *Festbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok* (Hilversum: Verloren, 1990), p. 261-266.
 15. Richard Versteegen, *Aardige characteren ofte geestige uytbeeldinge van hondert versherde persoonen* (Utrecht: Hendrik Schelte, 1705, 3de dr.; iste dr. Antwerpen: Guiliam Lesleens, 1622), p. 22.
 16. Eed als deurwaarder afgelegd op 13 januari 1653, ARA HH 5991. De Hennin was in dienst sinds 1655.
 17. ARA HH CTM. sent. inv. 1646, f. 233v e.v., 249 e.v., 5656 f. 1 e.v.
 18. Over de zaak van Sas zie ook: *Briefwisseling Van der Goes* 1, p. 24-25.
 19. Rudolf Dekker, 'Corrupte en ambtelijke ethiek in historisch perspectief', *De Gids* 149 (1986), p. 116-121.
 20. C.J. Gonnet, *De meester van den scherpen zwaard te Haarlem* (Haarlem: Bohn, 1917), p. 29.
 21. KB 131 G 29.
 22. Florence W.J. Koorn, 'Illegitimiteit en eergevoel. Ongehuwde moeders in Twenthe in de achttiende eeuw', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 8 (1987), p. 74-98.
 23. Justinus Goblerms, *De spieghel der rechten* (z.p.: Symon Cock, z.j. [1583], f. XLIX).
 24. Bijv. Harrison M. Trice en Janice M. Beyer, *The Cultures of Work Organizations* (Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1993), p. 94-96.
 25. Citaten en literatuurverwijzingen in: Rudolf Dekker, 'Vrouwen in middeleeuws en vroeg-modern Nederland', in: Georges Duby en Michelle Perrot, ed., *Geschiedenis van de vrouw*, III, Van Renaissance tot de moderne tijd (Amsterdam: Agon, 1992), p. 415-445.
 26. *De snaaksche Clement Marot op zyn praatsstoel* (Keulen: Jacobus Gaillard, ca 1750), zie Koopmans en Verhuyck, *Een kijk op anekdotencollecties*, afb. 8.
 27. *The City Jester* (London, s.a.).
 28. Galleria Pitti, Florence. Zie: *Facezie, motti e burle del provano Arlotto*, ed. Chiara Amerighi (Firenze: Libreria Editrice Fiorentina, 1980).
 29. Erik de Jong, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Amsterdam: Thoth, 1993), p. 199.
 30. Maria-Theresa Leuker, *De last van 't huys, de wil des mans... Frauenbilder und Beziehungskonzepte im niederländischen Bürgertum des 17. Jahrhunderts* (diss. Westfälischen Wilhelms-Universität, 1990); H. Pleij, 'Wie wordt er bang voor het boze wijf? Vrouwenhaat in de Middeleeuwen', *De Revisor* 4 (1977), p. 38-42; Hilde Pach, 'Oude vrouwen-haat in de zestiende eeuw. De moeder in 'Moorkens vel'', *Literatuur* 16 (1989), p. 130-137.
 31. Helga Möbius, 'Die Moralisierung des Körpers; Frauenbilder und Männerwünsche im frühneuzeitlichen Holland', in: I. Barta, ed., *Frauen. Bilder. Männer. Mythen* (Berlin, 1987), p. 69-83.
 32. Lotte van de Pol, 'Beeld en werkelijkheid van de prostituee in de zeventiende eeuw', in: G. Hekma en H. Roodenburg, ed., *Soete minne en helse boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850* (Nijmegen: SUN, 1988), p. 109-145.
 33. A.K.H. Moerman, *Dannel Hensius, zijn 'spiegel' en spiegeling in de literatuur-geschiedschrijving* (Leiden: New Rhine Publishers, 1974).
 34. Jacob Westerbaen, 't Vrouwen-lof', in: Idem, *Minnedichten* (Den Haag, 1624).
 35. Johan van Beverwijck, *Van de winemetheyt des vrouwelicken geslachts* (Dordrecht: Jasper Gorrisz, 1643), iste dr. 1639.
 36. Daniel Jonctijs, *Der mannen opper-waerdigheid beweert tegen de vrouwelyke lofredenen van dr. Joh. van Beverwijck* (Rotterdam, [1640?]); Joseph Swetnam, *Rechtbank van de [...] korzeighde ende wispeltuyrige vrouwen* (Leiden, 1641); *Den verreesen Hippolytus ontdekkende de natuur, eygenschappen, sporelose herstochten, onkuyse liefde, en ydelheyt der vrouwen* (Amsterdam: Jacob van Royen, 1679).
 37. Gedrukt te Amsterdam voor rekening van de auteur.

38. Moser-Rath, 'Lustige Geselschaft', p. 101.
39. Moser-Rath, 'Lustige Geselschaft', p. 115; Poggio, *Groot grollenboek*, vert. Gerrit Komrij (Amsterdam: Arbeiderspers, 1968), p. 46.
40. Alison G. Stewart, *Unequal Lovers. A Study of Unequal Couples in Northern Art* (New York: Abaris, 1978).
41. M.-Th. Leuker en H. Roodenburg, "Die dan hare wyven laten afweyen". Over spel, eer en schande in de zeventiende eeuw, in: Hekma en Roodenburg, ed., *Soete minne*, p. 61-84.
42. Herman Roodenburg, "Venus Minsieke Gasthuis". Over seksuele attitudes in de achttiende-eeuwse Republiek, in: Jan Bremmer, ed., *Van Sappho tot de Sa-de. Momenten in de geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1988), p. 80-100.
43. Lodewijk G. van Renesse, *Vier boeken van de voorstengheyt in het beleydt der houweycken* (Amsterdam: Adriaen Roman, 1639), p. 80.
44. Rudolf Dekker, 'Sexuality, Elites, and Court Life in the Seventeenth Century: The Diary of Constantijn Huygens Jr.', *Eighteenth-Century Life* (ter perse).
45. Dekker, 'Sexuality, Elites, and Court Life in the Seventeenth Century'.
46. G. Legman, *Rationale of the Dirty Joke. An Analysis of Sexual Humor* (New York: Grove Press, 1968).
47. Poggio, *Groot grollenboek*, p. 85.
48. Rudolf Dekker en Lotte van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren. De geschiedenis van een tegendraadse traditie. Europa 1500-1800* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1989), p. 153, no. 15.
49. Benjo Maso, "Vilain mozt" en "Cortais Parole". Het gevoel voor obsceneiteit in de middeleeuwen, *Sociologisch Tijdschrift* 10 (1983), p. 411-454, p. 420.
50. De Brune, *Jok en ernst*, p. 247.
51. Mahadev L. Apte, *Humor and Laughter. An Anthropological Approach* (Ithaca/London: Cornell U.P., 1985), p. 168.
52. Herman Pleij, 'Literatuur als medicijn in de late middeleeuwen', in: Idem, *Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen* (Utrecht, 1990), p. 79-100, p. 93-97. Er bestaat veel literatuur over het onderwerp. Zie o.a. Wolf Lepenies, *Me-lancholie und Geselschaft* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1969).
53. [Bernardinus Ramazzini], *Historische natuur- en genees-kundige verhandeling van de ziekten der konstenaars, ambags-lieden en handwerkers, mitsgaders der geleterde* (Leiden: Gerard en Wilh. Cortis, 1744), 3de dr., p. 316-346.
54. GA Haarlem, Archief Leprooshuus 46.
55. Vgl. Daniel Roche, ed., *Journal de ma vie. Jacques-Louis Ménétra, compagnon vitrier au 18e siècle* (Paris: Montalba, 1982), nawoord hfst. 2: 'Les plaisirs et les jeux: rires, violence, sexualité', p. 311-332, met name p. 312-317
56. Eving Goffman, *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity* (Harmondsworth: Penguin, 1976), p. 143-144.
57. Jan Vos, *Alle de gedichten* (Amsterdam: Geert en Hendrik Bosch, 1726), p. 138.
58. In: *De academie voor vrolyke heeren en dames*, p. 14.
59. Jacobus Sceperus, *Schatboek der onderwijzingen voor krankbesoekers* (Amsterdam: Johannes Janssonius van Waesberge, 1671), p. 1.
60. Paul Schulten, 'Humor over artsen in de oudheid', *Geschiedenis der Geneeskunde* 2 (1995), p. 244-251.
61. Gudlaugsson, *De komedianten*, p. 17.
62. J.B.F. van Gils, *De dokter in de oude Nederlandsche toneelliteratuur* (Haarlem: F. Bohn, 1917), p. 53; C.L. Thijssen-Schoute, 'Over de Hollandse schijnheiligh en de figuur daarin van de dokter', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 51 (1932), p. 218-243; M.A. van Andel, 'Practizeerende apothekers in de 17de en 18de eeuw', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 15 (1916), II.
63. Gudlaugsson, *De komedianten*, p. 8-23; J.B. Bedaux, 'Minnekoorts', zwangerschaps- en doodsverschijnselen op zeventiende-eeuwse schilderijen', *Antiek* 10 (1975-6), p. 17-42.
64. Bontemantel, *De regeringe van Amsterdam* II, p. 491.
65. Cornelis R.H. Snijder, 'Het scherprechtersgeslacht Snijder/Schneider te Kampen (1687-1791)', *Genus Nostra. Maandblad der Nederlandse Genealogische Vereniging* 51 (1996), p. 317-732.
66. KB hs 70 I 3.
67. Willem Frijhoff, 'Gods gave afgewezen. Op zoek naar geneezing van de pest: Nijmegen 1635-1636', *Volkskundig Bulletin* 17 (1991), p. 143-171.
68. Willem Frijhoff, "Non satus dignitatis...". Over de maatschappelijke status van geneeskundigen tijdens de Republiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983), p. 379-407.
69. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* III, p. 570-571; *Briefwisseling Van der Goes* I, p. 272-273.
70. Christie Davies, *Ethnic Humour around the World. A Comparative Analysis* (Bloomington: Indiana U.P., 1990).
71. Hubert Meeuws, 'Integratie van Zuidnederlandse schrijvers in de Republiek, in: Hugo Soly en Alfons K.L. Thijs, ed., *Minderheden in Westeuropese steden (16de-20ste eeuw) Minorities in Western European Cities (Sixteenth-Twentieth Centuries)* (Bruxelles: Belgisch Historisch Instituut te Rome, 1995), p. 91-115; Ad Knottter, 'Vreemdelingen in Amsterdam in de 17e eeuw: groepsvorming, arbeid en ondernemerschap', *Holland* 27 (1995), p. 219-235; J.G.C.A. Briels, 'Brabantse blaaskaak en Hollandse botmuil. Cultuurontwikkelingen in Holland in het begin van de Gouden Eeuw', *De Zeventiende Eeuw* 1 (1985), p. 12-36.
72. Christie Davies, 'Footlooms: Traditional and Modern Local, Regional and Ethnic Jokes about Stupidity', in: Bennett, ed., *Spoken in Jest*, p. 215-237.

73. J.H. Kok, *De Kamper uier...import. Benevens een overzicht der geschiedenis van Kampen's bloei en verval in vroeger eeuwen* (Kampen: J.H. Kok, 1956); Jurjen van der Kooi, *Volksverhalen in Friesland. Lectuur en mondelinge overlevering. Een typencatalogus* (Groningen: Stichting Sasland, 1984), p. 413-414, de voorbeelden stammen uit de negentiende eeuw.
74. Adriaen van de Venne, *Tafereel van sinnedal* (Middelburch: Jan Pietersz. van de Venne, 1623), p. 85.
75. *De geest van Jan Tamboer*, (Amsterdam: s.n., 1659), derde deel, nrs. 123, 229 en 236. *Clément Marot*, 'byvoegsel' in de editie van ca 1780.
76. *Den nieuwen cluchtvertelder*, p. 166.
77. *Mémoires touchant mr. De Thou* (Keulen: Pierre Martheau, 1710), p. 47-48.
78. Leo Lucassen, 'Poepen, knoeten, mieren en moffen. Beeldvorming over Duitse immigranten en trekarbeiders in zeventiende- en achttiende-eeuwse kluchten', in: *Vreemd gespus* (Baarn: Ambo/Novib/Anne Frank Stichting, 1987), p. 29-37; W. A. Ornée, 'De "mof" in de Nederlandse blij- en kluchtspelen uit de 17e en 18e eeuw', in: *Voordrachten gehouden voor de Gelderse leerlingen te Arnhem* (Groningen, 1970); Colien Alleman, *De positie van de 'vreemdeling' in de literatuur in de zeventiende eeuw* (Amsterdam: Vakgroep Historische Letterkunde Instituut voor Neerlandistiek Universiteit van Amsterdam, 1985); H. Mertens-Westphaalen, 'De Duitser en de Hollandgangers in de kluchten uit de 17e en 18e eeuw', in: P. Schonewille, ed., *Werken over de grens. 350 jaar geld verdienen in het buitenland* (Assen: Drents Museum, 1993), p. 53-59.
79. Hondius, *Swart register*, nr. 319.
80. Giseline Kuipers, 'Van klassieke joodse moppen naar zieke jodenmoppen', *Volkskundig Bulletin* 23 (1997), p. 29-51.
81. Moser-Rath, 'Lustige Geselschaft', p. 255-260.
82. *Den nieuwen cluchtvertelder*, p. 6.
83. De Vooyts, *Middel nederlandse exempelen*, p. 199-229.
84. Y. Kaplan, 'De joden in de Republiek tot omstreeks 1750. Religieus, cultureel en sociaal leven', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schoffer, ed., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam: Balans, 1995), p. 129-177, p. 166-172.
85. *Den kluchtigen bancket-kramer*, p. 150; *De klugtige tyd-verdryver*, p. 56.
86. Ton Jongenelen, te publiceren artikel.
87. Yehuda T. Radday en Athalya Brenner, ed., *On Humour and the Comic in the Hebrew Bible* (Sheffield: Almond Press, 1990).
88. Rudolph M. Bell, *Holy Anorexia* (Chicago: University of Chicago Press, 1985), p. 35.
89. Hondius, *Swart register*, p. 67-68.
90. P. Koedood, *De hofnar. Van maatschappelijk verschijnsel tot toneelnar* (Weesp, 1983), p. 13. Gerben Kroese, 'Hondsbrutaal. Plaats en functie van de hofnar', *Scriptio* 10 (1988), p. 78-88.
91. *Groot Placaet-boeck* (s-Gravenhage, 1658).
92. J. van Oort, ed., *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989* (Kampen: Kok, 1990).
93. De Jongh en Luyten, *Spiegel van alledag*, p. 126.
94. Petrus Franciscus, *Spectamen eloquentiae exterroris* (Amsterdam, 1697), gecit. in: Herman Roodenburg, 'Predikanten op de kansel. Een verkenning van hun "eloquentia corporis"', in: M. Bruggeman e.a., ed., *Mensen van de Nieuwe Tijd* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996), p. 324-339, p. 327.
95. Christie Davies, 'The Protestant Ethic and the Comic Spirit of Capitalism', *British Journal of Sociology* 43 (1992), p. 421-442.

Illustratieverantwoording

Illustratie omslag: Volgens de overlevering is dit de Leidse rederijkersnar Pieter van der Morsch (1543-1628), geschilderd door Cornelis van Haarlem (1562-1638) (Theater Instituut Nederland, Amsterdam).

1. Portret van Aernout van Overbeke, geschilderd door Jan Maurits Quinkhard (1688-1772) naar onbekend voorbeeld. Uit: Aernout van Overbeke, *Anekdotische historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes*, ed. Rudolf Dekker, Herman Roodenburg en Harm-Jan van Rees (Amsterdam: P.J. Meertens Instituut, 1991).
2. Portret van Aernout van Overbeke uit *De Rijm-wercken van wijlen den heer en meester Aernout van Overbeke* (1678). Uit: Aernout van Overbeke, *Anekdotische historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes*, ed. Rudolf Dekker, Herman Roodenburg en Harm-Jan van Rees (Amsterdam: P.J. Meertens Instituut, 1991).
3. De toneelspeler Jan Meerhuysen, beter bekend als Jan Tamboer; gravure naar schilderij door Barend Graat, ca 1655. Uit: Ben Albach, *Langs kernussen en hoeven. Oristiaan en kroniek van een Nederlands toneelgezelschap in de 17de eeuw* (Zutphen: Walburg Pers, 1977).
4. Baldassarre Franceschi (1611-1689?), 'Una burla del Piovano Anlotta', Galleria Pitti, Florence.
5. Frontispice van *The City Jester*. UB Amsterdam.
6. Frontispice van *De snaaksche Clément Marot* (ca 1750). Uit: Jelle Koopmans en Paul Vethuyck, *Een kijk op anekdotencollecties in de zeventiende eeuw. Jan Zoet, Het Leven en Bedrijf van Clément Marot* (Amsterdam/Atlanta Ga: Rodopi, 1991).
7. Uit: *Koddige en ernstige opschriften* (1698). UB Amsterdam.
8. Frontispice van *De geest van Jan Tamboer* (1671). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 588 k 8.
9. Frontispice van *De geest van Jan Tamboer* (1824). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 28 d 17.
10. Frontispice van *Het leven en bedrijf van Clément Marot* (1655). UB Leiden.
11. Frontispice van *Het leven en bedrijf van Clément Marot* (1762). UB Amsterdam.

12. Frontispice van *St. Niklaesgift* (1647). UB Leiden.
13. Frontispice van *De gaven van de milde St. Marten* deel 2 (1658). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 588 k 7.
14. Frontispice van *Den kluchtigen bancket-kramer* (1657). UB Leiden.
15. Frontispice van *Arlequiniana* (1711). UB Amsterdam.
16. Frontispice van *De gocheltas van Momus* (1716). UB Amsterdam.
17. Frontispice van Paul Scarron, *De doortluchtige comedianten* (1662) met een tooneelvoorstelling. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 1350 G 70.
18. Uit: *Nigae venales* (1648). UB Amsterdam.
19. Frontispice van *Den schimpigen bolwormspiegel* (1671). UB Amsterdam.
20. Uit: Samuel Ampzing, *Spiegel* (1633). UB Amsterdam.
21. Frontispice van *Toneel der snaaken*. UB Leiden.
22. Jacob de Gheyn, Heks (tekening). Uit: I.Q. van Regteren Altena, *Jacques de Gheyn – Three Generations*, Martinus Nijhoff, Den Haag/Boston/London 1983.
23. Uit: *Adraena Brouwer* (Catalogus 1982).
24. Uit: *De academie voor vrolyke heeren en dames* (1806). UB Amsterdam.
25. Uit: B.A. Stanton-Hirst, 'Pieter Quast and the Theatre: *Oud-Holland*, jrg. 96, 1982, p. 213-233.